

על השואה והשלכותיה בפרוזה העברית של ימינו

נחמה רזלר-ברסון

מקובל הדבר שבשנים הראשונות שלאחר השואה נמנעה בדרך כלל הפרוזה העברית מלדון בנושא זה לעמקו. „רק עם הופעתו של אפלפלד בסוף שנות החמישים החלה ספרות השואה לקבל עמק וכוון. הוא הוציא את ספרות השואה מן הגטו שבו הושמה בספרות העברית.“¹ במקביל לאפלפלד שהוא תופעה בפני עצמה, צץ ועלה גרעין של סופרי פרוזה בני אותה קבוצת גיל. סופרים אלה שתּרמו לנושא השואה ברב או כמעט מןִיית ראִתם הם, משתייכים לשלש קבוצות עקריות: א) ילירי הארץ שלא נתנסו בניסיונות השואה וספיחיה ואף על פי כן חשו בצורך להגיב עליה. ב) סופרים שנעקרו מאירופה בילדותם והובאו לארץ על סף מלחמת העולם השנייה. ג) אלה שעלו לארץ לאחר שעברו את מוראות השואה. הסופרים שבהם נרן מאוחדים בהרגשת הצורך להגיב על השואה ובתחושתם שבעית השואה ממשיכה לחלחל גם כיום מתחת לאִשיות ההווה. שיוכם הקבוצתי השונה, ההבדלים במוצאם ובריחוקם הפיזי ממאורעות השואה מסבירים את ההדגשים השונים על השואה בהווה. אבל, למרות מגוון התגובות לנושא, מפתיע לראות עד כמה קרובות נקודות ראִתם.

שיטת התמודדותם בנושא השואה וההווה היא על ידי פירוקו לבעיות משנה כגון זהות והזדהות, נכור ונתוק, נוסטלגיה ושיבה מאוחרת, נקם ושלומים, שאיפה לשכוח וכפִּיה לזכור וכן בעיות כפרה ושקום. בשורות הבאות נביא תגובות ייצוגיות לכל קבוצה על בעיות אלה.

הרגשת הנכור והנתוק משותפת לבני שלוש הקבוצות, אך מושאיה שונים. בן הארץ מכריז על נתוקו מן הגולה בכלל וקרבתו השואה בפרט, ואִלו יליד אירופה קובל על נכורו ונתוקו מבני הארץ והארץ בכלל. עיון נוסף בדבריהם מגלה שאין הדברים פשוטים כל כך. על בני הארץ נאמר שלגביהם לפחות עד שנת 1967 „השואה נשארַת נושא חיצוני“² אבל עובדה שצִצרה בהם בעיות נפשיות שראו צורך להגיב עליהן. התגובה הפשטנית והילדותית מעט היא ההכרזה על חוסר קשר ועל אדישות לגורל הקרבנות. כך מגיב צבי, גבור ספרו של אהוד בן עזר **אנשי סדום** האומר: „בוא נהיה הגיונים. אני נולדתי בארץ, עובדה. ומה שקרה עם היהודים, לדעתי באפן אנושי כללי איך לאמר. . . מצער מאד. עובדה, הייתי מצטער על כל עם שכך קרה לו. אבל מה אני יכול לעשות – אני לא חש אִליהם שום קִרְבָּה באִפְּן אִישִׁי“ (ההדגשה שלי נר.ב.). (204). מאידך, אותו צבי המצהיר על נכורו ונתוקו מקרבנות השואה ממשיך ומצהיר: „אני מתבִּיש לדבר על זה ולחטט בעבר. מדוע שנאו אותם ורצחו את משפחותיהם לנגד עיניהם? מדוע לא התמרדו? לא הקימו צבא כמונו? מדוע בכלל לא עלו לארץ בזמן ואו לא היה קורה להם שום דבר? אני לא מסוגל להבין את החולשה. . . מדוע הלכו כצאן לטבח? אני לא מסוגל להבין את הפחד הזה להתקומם ולקחת את הגורל בידים“ (שם). בעוד הרישא טוען לאדישות וניתוק

בא הסיפא ומפריך זאת. אין אדם מתביש בהתנהגותו של זר. אין נתפסים לךבור רגשי ביחס לתופעה מרוחקת שאינה מזועזעת נים זה או אחר בנפש. השאלות הריטוריות מבטאות תסכול, כאב, בושה, ובעקיפין גם צער וכך סותרות את הצהרת הנתוק והנכור (כלי לבטא עם זאת הזדהות).

בני אירופה גם הם מבטאים יחס דו־ערכי לגבי הארץ, נופה ובניה, אלא שנקודת-המוצא שלהם שונה. בניגוד לבן הארץ המכריז מיד על נכור מודע, הדמך ההתחלתי של בן אירופה הוא דווקא לכיוון טמיעה והזדהות. הרגשת הנתוק והנכור באה רק בעקבות האכזבה מן הטמיעה שלא עלתה יפה. היחסים עם בני המין השני הם המאפיינים תופעה זו. האינסטינקט הראשוני שלהם הוא ההתחברות לבן או בת הארץ מתוך נסיון להכות שרשים. זה נסיון שכמעט תמיד נכשל. אסנת ברזילי, בת הקיבוץ, אינה מצליחה להעניק הרגשת שיכות לגבורו של שמאי גולן, אורי פלד, לשעבר יוזק קופרמן וקודם לכן יוסל קופרמן מחלמנו. יואל, גיבור ספרו של יהודה עמיחי לא מעבשיו לא מכאן (שוקן, ת"א 1971), נושא את רות בת הקיבוץ, אך בוגד בה ונמשך אחרי פטריציה האמריקאית, הגויה שנתוקה שלה ותסבוכת חייה קרובים לו יותר מרקעה הפשטני של רות. יוסל, חברו של יואל, חוזר לגרמניה כי „כבר שנים נמצא יוסל בארץ ובכל זאת אינו בביתו. הכל פתחו בתיהם לפניו ועינת הצְרִית היא אהובתו” (הדגשה שלי ג.ר.ב.) ובכל זאת אינו בבית (173). מרתה, גבורת הנסיון הנוסף (הקבוץ המאוחד, 1969) ליונת ואלכסנדר סנר נוכחה בחוסר האפשרות של תקשורת בינה לבין הצבר שכן „הוא היה מבני הארץ הזאת. . . כל דבר שיכלה להעלות על לבה, לאמר אותו או לעשות אותו לא היה פולח בברק הבנה את הראש המוצק הזה המתנוסס כנגדה. . .” (43).

בנוסף לכשרון התקשורת, נאלצים בני אירופה לעבור אותו תהליך שעברו קודמיהם בספרות העברית – הָלַם הפגישה עם נוף מנוכר: „הארנים הבודדים כאן עשויים לשמש בדוחק אחיזה לעין ואלו היערות שם היו תמיד אותם היערות. . .” (הנסיון הנוסף, עמ' 7). יואל, בלא מעבשיו לא מכאן הפך אמנם „למומחה לנוף הארץ ועתיקותיה” ובכל זאת אינו יכול להנתק בדמיונו מ„אירופה הנפלאה אשר אין כמוה.” לכן „כשפרץ עכשיו רוח האקליפטוס (אפייני לנוף הארץ) גם לתוך המטבח. . . התעוררו ביואל דוקא געגועים מחודשים לנוף ילדותו. . . הרוח החזק פתח את לבו כמו במכת חרב ובכאב גדול פרצו געגועים גדולים וכאב כמיהתו למה ששוב לא ישיגו לא הוא ולא בניו ולא בני בניו.” (27).

בעוד הכרות הנתוק אינה דוחפת את בן הארץ לפעולה נוספת (אולי משום שזו הכרזה יותר מהרגשה), שונה הדבר אצל בן אירופה. חוסר השרשים העכשווי יוצר הרגשת נוסטלגיה המעוררת לפעמים רצון לשיבה. יש להדגיש שלא כל נוסטלגיה כרוכה בשיבה ואם היא קיימת, הרי זו „שיבה מאוחרת” שנדונה לכשלון. ספרה של נעמי פרנקל שאול ויוהנה (פועלים, 1967) מאַפֵּן נוסטלגיה שאין עִמָּה שיבה. בספר תמונה קלירוסקופית של העולם של אתמול – ימיה האחרונים של הרפובליקה הווימארית. גבורי הספר נעים בין המעמד העליון

והתחתון של החברה היהודית והגרמנית. העלילה מתפתחת בצורת „עקומה עולה“. בראשיתה לכאורה הכל שקט ורגוע, אך הבקיעים מצויים כבר מתחת לפני השטח. הם מתרבים בקצב גובר והולך עד ההתמוטטות הסופית עם שריפת הרייכסטאג ועלית הנאצים לשלטון. לספר מקור ברור – אין חזרה. כשמעלה אוטוקאר פון אולנברג, נציג האצולה הגרמנית „הטובה“, את האפשרות ש„יבוא יום ושוב ישתנה כאן הכל, עוד תוכלי לשוב לכאן, עוד תשובי יוהנה“ (כרך ג' עמ' 642) משיבה האחרונה בת „האצולה היהודית“ – „לעולם לא אשוב לכאן. . . לעולם לא אכנס שנית לבית שם ירקו עלי תושביו, ואפילו יחלפו תושביו אוטוקאר, אבל הבית הוא בית שרוק דבק בו.“ (642).

לא מעבשו לא מכאן עוסק בשיבה מתוך נוסטלגיה שכמובן אינה עולה יפה, „והרי לשם כך באתי הנה“ אומר יואל . . . למדד מרחקים, לזכור ולהזכר ואולי להזכיר ולשמוע את קולות הילדות אשר לפיהם אוכל למדוד את המרחק האמיתי מאז ומשם. . . שמעתי. . . וידעתי שהמרחק גדול משש ערתי“ (175) (הרגשה שלי ג.ר.ב.) ואז הוא נוכח שזו “שיבה שאי אפשר לשוב, תאוה שלעולם לא תבוא על סיפוקה” (27). תרוץ אחר לשיבה, היא שיבה לשם נקמה. אך נקמה כזו או שאינה בתביצוע או שהנה הרסנית לגבי הנוקם שכן, מודה יואל „מי שיוצא כמוני לנקום נקמה מאוחרת אל יתפלא אם יחרב ביתו.“ (214). יואל, שהוא ארכיאולוג, כלומר אדם המנסה לגלות, לשחזר ואולי גם לחיות מחדש את העבר נוכח ש„בארכיאולוגיה יש רק חפירה ושיחזור. . . ואין נקמה.“ (182).

מוטיב הנקמה משותף לבני כל הקבוצות. האופני למוטיב זה הוא רצון לנקום מחד, ומונעות לחוסר האפשרות שבנקמה מאידך. חנוך ברטוב יליד הארץ הכותב ב־1965 על שנת 1945 מסביר זאת במיבנה הפסיכולוגי המיוחד של היהודי ויהא זה יליד הארץ או יליד אירופה. בספרו **פצעו בגרות** (ת”א, 1965) אומר אחד הגבורים שהוא איש הבריגאדה „אנחנו רוצים יום אחד של נקמת פראים. רצח לשמו תחת רצח לשמו. אונס תחת אונס, גול תחת גול, חפים מפשע תחת חפים מפשע. רק אחרי כן, אחרי שנטהר את עצמנו מן המוגלה מן הרקב, מסייטי אין האונים, רק אז נשוב מרצון חפשי מזוקקים ושלווים למקומנו בחברה האנושית“ (109). חיילי הבריגאדה היהודית מנסים לפגוע בשבויים גרמנים תוך שאגת „עליהום!“ מילה ערבית זאת מתלווית בתודעה הארץ-ישראלית לפוגרום. הווי אומר, שאותם חיילים יהודים חשים שמעשיהם אינם מוסריים ואינם חוקיים, למרות שבמודע החליטו „לאמץ את הפירוש הגרמני לאַמַּנְת גִּיבְנָה.“ (62). בסופו של דבר, הנקמה לא באה ולא תבוא ולכן „אנחנו לא נזכה לברכת השיכחה בההתפיסות. תמיד תאכל בנו הנקמה שלא לקחנו. . . השנאה שלא כיבנו.“ (118). הדבר הקרוב ביותר לנקמה שאליו מגיע היהודי הוא משפט אייכמן – היינו נקמה בדרך חוקית. ניצול השואה, אורי לם, גיבור ספרו של דן בן אמוץ **לזכור ולשכוח** (ת”א 1968), רואה משום סמל בעובדה שבנו נולד בירושלים ביום תפיסתו של אייכמן. צבי יליד הארץ, גיבורו של בן עזר, חש באירוניה ובכעין רגש נקם בךמותו בלבו תמונה של אייכמן המציץ מתא חדר המעצר שלו בירושלים

ומשקיף על מצעד יום העצמאות. ליד התמונה הוא מקמה כותרת – „אייכמן והפתרון הסופי.”³

נציגים של שלוש הקבוצות הופכים בפסיכולוגיה העכשווית של ניצול שואה. כולם מגלים בו פיצול אישיות שמקורה בהקרעות בין הכפיה לזכור והרצון לשכוח. סימן חיצוני לפיצול האישיות מתבטא בחילופי שמות. בספר **מותו של אורי פלד** לשמאי גולן, שהנו ניצול שואה, יוסל קופרמן, נכדו של ראש ישיבת חלמנו הפך ליוזק כשהסתתר מהנאצים ובארץ שינה שמו לאורי פלד, אך **יוסל ויוזק** שמרו על אחיזתם בו וברגעי משבר חזרו והשתלטו על נפשו. גיבור הספר **לזכור ולשכוח** לדן בן-אמוץ, שהובא לארץ בילדותו, אורי לם, נולד כהירש למפל ושינה שמו לצבי. „והצבי שרצה להמלט עוד יותר מעצמו הפך לאורי.” (158). כל שינוי שם היה כרוך בשינוי זהות ובריחה מזהות קודמת. ברגע מסוים חש אורי לם ש„צריך להפסיק את הבריחות האלה” וכדי להפסיק יש להתחיל להתחלה, כלומר לחזור לסביבה של הזהות הראשונית – והרי סיבה נוספת (בנוסף לנוסטלגיה ונקמה) לשיבה מאוחרת. אורי לם חוזר לפרנקפורט. חנוך ברטוב יליד הארץ מתאר בספרו **הבראי** (ת”א 1976) גיבור שאף הוא עבר תהליכים של שינוי שם ואישיות, ושואל אם מקרה כזה של שינוי אישיות אין פירושו של דבר חסר-אישיות. הגבור אנדור ברגרזון נמלט מגרמניה לצרפת והופך לגיבור מחתרת בשם אנרי מונטרלן. לאחר המלחמה עם עלִּיתו לארץ הפך לאבישלום חברוני. בעיתות משבר חזר ולבש את זהויותיו הקודמות. תאונת דרכים בלונדון גרמה לו לאמנזיה ולאיבוד כל זהות שהיא, משום שאולי „כשבירר השנה המבהיל הוא, כשהסתכל פנימה לתוך עצמו לא מצא שום איש מסוים רק מהומה גדולה וחלל ריק.” (179). ברטוב תוהה לגבי עתידה של נפש כזו. לגביו השאלה הקריטית היא „לא מה היה אלא מה ומי יהיה.” (173). ברטוב, מכריע לצד אבישלום חברוני. כלומר פתרונו הוא התמזגות מוחלטת בהווי הישראלי ונטישת כל זהויות העבר האחרות. אולם כמו שמאי גולן כן גם ברטוב מודע לכך שזהות זו עלולה להתמוטט ברגע משבר. משבר כזה הופיע ב-1967 ובעיקבותיו ארעה תאונת הרכים בלונדון שגרמה לשיכחה. בפעם השניה קרה הדבר באוקטובר 1973 ואו נספה חברוני בתאונת-דרכים. אורי פלד, גיבורו של גולן, נספה ב-1967 במלחמה על העיר העתיקה. במילים אחרות – כל סימני שואה בישראל יהרסו את המירקם הרגיש של נפשו של ניצול שואה.

צד אחר של השלכות השואה על ההווה הוא כפי שמגדיר זאת איתמר יעוז-קסט – בעית ישראל גרמניה. לבעיה זו כמה היבטים בפרוזה העברית שהבולטים בהם הוא היחס לשילומים מגרמניה ובמידה פחותה, יחסים בין יהודים וגרמנים בהווה.

התגובה לגבי הפיצויים מגרמניה משותפת לבני כל הקבוצות – דחקה הגובלת בהרגשת בושה ואשמה. אותו צבי, יליד הארץ, שלא הפסיד דבר בשואה טוען: „אני לא צריך ירושה שכזאת. . . אני לא רוצה לסחר בזכרונות המתים בקרבנות.” (אנשי סדום, עמ' 206). לגבי אלה שכן הפסידו, הבקעה מסובכת וגם חריפה יותר. הנושא חוזר בכתבי הפרוזה של איתמר יעוז-קסט. בקו הזרחני (ת”א

1972) מתוארים חילוקי-דעות בין האב והאם לגבי קבלת פיצויים. למעשה אלה חילוקי-דעות בין ההגיון והרגש. בעוד האב המוכן לקבל פיצויים עבור קרובי האם טוען ש„צריך להתנהג בהגיון ולקחת מהגרמנים כל מה שניתן... וכל היתר הוא רק שאלה של ניסוח“ (24) בטוחה האם „כי כסף זה מן ההכרח הוא שיצמיח בעקבותיו איוו פורענות חדשה“ (26). מותו של האב מהתקף לב, אישר הרגשה זו: „בטוחה היתה אמי לפי אמונות ההבל שלה, כי מקרה מותו של אבי קשור הוא בדרך מן הדרכים בהסכמתו ליטול כופר נפש על חשבון המתים של המשפחה, משפחתה שלה, ושום הסברים של הגיון לא הצליחו לעקור מליבה אמונה זו.“ (15). יעודקסט מאמין שביחס לפיצויים אי אפשר להזדקק להגיון, גיבור ספרו **בצל הצפור** (ת”א 1971) הנו סופר המחליט אמנם „להתנהג בהגיון“ ולדרוש פיצויים אך הדבר מחליא אותו. קבלת האישורים הנחוצים לשם כך רק מגבירה את סיוטי העבר. אורי לם, גבורו של בן-אמוץ החוזר לגרמניה לשם קבלת פיצויים שונא עצמו על כך. הוא מוכן לקבל פיצויים על רכוש שהוחרם „אבל פיצויים בעד גווניה ערומה וקפואה של אדם אשר נשא אותי פעם על ידיו, וגונית אשה שנופפה אלי את אצבעה מחלון המטבח (יתמות?) פיצויים בעד עינים תלויות בגדרות מל, בעד רגלים יחפות המהלכות בשלג (שלילת חופש?) פיצויים בעד שהות קצרה ואחרונה בחדר המקלחת שלפני חדרי ההסקה (הפתרון הסופי?) איך אפשר? איך אפשר?“ (119). אורי מקווה, שבקשת הפיצויים היא בבחינת חיסול חשבונו עם העבר, אותו עבר שאותו ניסה למחוק, אך הוא שואל עצמו אם „חיסול חשבונות זה לא יפתח בנפשו חשבונות אחרים שלא יסתכמו לעולם?“ (שם). בסופו של דבר אין אורי משתמש בכספי השילומים שקיבל, ומעבירם לאותם איטלקים שסייעו לו להסתתר בברחו מגרמניה.

היבט משני על בעיית הפיצויים היא האסוציאציה שהם מעלים עם בעיית הפיצויים לפליטים הערבים. קיימת תחושה מעורבת של אשמה והזדהות עם הפליטים הערבים. יעוז קסט בספור „בבית נטוש“⁴ מתאר הרגשות של צייר, ניצול שואה, שקיבל בית ערבי נטוש. הוא חש הזדהות עם אותו פליט ערבי המנסה לשוב בלילה לבית אביו ובמצב של גים ולא גים בו נמצא הצייר בלילה לא ידע בבירור אם היה זה הוא עצמו כלומר „מקרה שובו אל עיר הולדתו שלו מיד לאחר המלחמה העולמית“ (15), או שזה ערבי החוזר בלילה לבקש את שהטמינו הוריו באדמה כשם שעשו זאת הורי הצייר טרם הגירוש. ההקבלה היתה קרובה עד שבדמיונו של הצייר התערבבו „היוצרות“: „חש בן אברם, בלא שקום על רגליו כי מצוי הוא בתוך בור משותף עם אורח הלילה“ כלומר לשניהם גורל זהה. גם דן בן-אמוץ ב**לזכור ולשכוח** מתאר צייר שעבר לגור בבית ערבי וחש באשמה ובושה כל פעם שבעלת-הבית הערביה באה לביקור. לעומת זאת הגרמני הגר בבית הוריו של אורי לם אינו חש לא אשמה ולא בושה. ישיבתו בבית היא בזכות, שכן גם הוא פליט, גם ביתו הופקע בגרמניה המזרחית ואת בית הוריו של אורי רכש מהממשלה שנכסי הנפקדים הם רכושה לפי החוק. הבית היא חורבה והוא שיפץ אותו בדיוק כפי שעשה אורי לחורבה שרכש באופן חוקי מהאפוטרופוס לנכסי נפקדים בארץ. שוב מקרה של גורל זהה על כל המסקנות הכרוכות בכך.

הנקודה האחרונה בדיוננו בהשלכות השואה על ההווה היא כיצד נראים גרמנים וגרמניה כיום בעיני שלוש הקבוצות. הסופרים בני שלוש הקבוצות בהם עסקנו אינם מעוניינים בגרמניה או גרמנים שלא בקשר עם השואה. אלה שהשתתפו במעשי ההשמדה ואינם מכים על הטא אין בהם משום ענין שכן הם ממלאים אחר המצופה מהם כגרמנים. לעומת זאת, אלה המביעים חרטה הם תופעה חידתית ומעוררת ענין, אך הענין שלילי. בני שלוש הקבוצות כאחד מגלים חוסר אמון וחוסר הבנה הגובלים כדחקה ובשאת נפש כלפי האחרונים. צבי, יליד הארץ, גיבורו של בן עזר רואה את קרל פון אברלה, טיטס נאצי לשעבר המחפש תשובה בארץ הקודש כמאזכיר מטרופי שבעמקי לבו נשאר שונא ישראלי. בספרו של בן-אמוץ, לזכור ולשכוח מופיע מרטיין, המתעב את אביו שהיה איש אָס אָס. מרטיין מתואר כהומוסקסואלי המעורר רחמים ובוו כאחת. פון אנגילוס, גיבור סמלי בספרו של יעוזקסט הקו הזרחני הגו ניצול שואה גרמני המשמש כמנהל מחנה-ריכוז לשעבר שהפך למוזיאון. פון אנגילוס מתואר כ„גרמי, גבוה וכחוש גו עד הזכירו תמונה של דון קיחוטה“ (24) כלומר גרמני שבעצמו סבל מהנאצים הוא אנאכרוניזם נלעג. ואילו גרמנים אחרים שחזרו בתשובה הם „רק אנשים בודדים, מתי מעט... כדי לכפר על עוונות קטנים מן העבר.“ (79) משמע אלה שביצעו עוונות גדולים הם הרבים שלא חזרו בתשובה.

בדיון קצר זה העלינו כמה היבטים על נושא השואה והשלכותיה על ההווה כפי שמתבטאים בפרוזה העברית העכשווית. הראינו שאולי בניגוד למצופה, מוצא ורקע ביאוגרפים שונים, גורמים אמנם למגוון דגשים, אך לא לשוני בנקודות המוצא והסיום. הענין המתמשך בשואה והשלכותיה מוסבר בהמשך השפעתה הישירה והעקיפה על חיי ההווה. קסבר אפשרי נוסף לענין הספרותי וההיסטורי המתמשך בשואה מצוי אולי בציטטה הלקוחה מאחד מספריו של איתמר יעוזקסט. „גרמניה היא מצב ולא ארץ“. . . (הקו הזרחני, 83). היינו, גרמניה היא סמל השואה. יש לשוב ולהעלות את זכרון השואה „כדי לעכב (הדגשה שלי נ.ר.ב.) בעד התהליך של הפיכת גרמניה לממשות פיזית.“ (שם). כדי לעכב – משמע אין ניצול שואה מאמין באפשרות של מניעת שואה אלא אך ורק בעיכוב התהליך וזאת ניתן לעשות על-ידי התייחסות בלתי פוסקת אל הנושא.

אוניברסיטה פרינסטון

מראי מקום

- (1) א.ב. יהושע, „הספרות והשואה – על המכשולים האסתטיים של ספרות השואה“, מעריב, 21/11/79.
- (2) ג. שקד, גל חדש בספרות העברית (ספרית פועלים, ת"א 1970), עמ' 73.
- (3) א. בן עזר, לא לגבורים המלחמה (ליון אפשטיין, ת"א 1971), עמ' 219.
- (4) א. יעוזקסט, „בבית נטוש“, מרכבה לילית (עקד 1973) עמ' 92.